

Kesepaduan Sosial dalam Hubungan antara Agama di Pedalaman Sabah

Suraya Sintang
Budi Anto Mohd. Tamring,
Nur Farhana Abdul Rahman
Siti Aidah Hj. Lukin
Halina Sendera Mohd. Yakin

*Centre for the Promotion of Knowledge and Language, Universiti Malaysia Sabah (UMS),
88450, Kota Kinabalu, Sabah, MALAYSIA*

Email: surayasin12@gmail.com | Tel: +60198801607 | Fax: +6088435708 |

Received: August 16, 2019

Accepted: September 18, 2019

Online Published: October 01, 2019

Abstract

Kesepaduan sosial adalah indikator penting bagi mencerminkan situasi aman dan harmoni sesebuah komuniti. Ia merupakan prasyarat kepada kestabilan dalam mendepani sebarang isu yang mencetuskan konflik atas sebab agama dan etnik. Kajian lepas menunjukkan hubungan antara agama dan etnik di Malaysia bersifat turun naik yang digambarkan dalam tiga fasa; era konflik, era stabil tetapi tegang dan era kesepaduan sosial. Makalah ini membincangkan elemen dan indikator kesepaduan sosial yang membentuk hubungan harmonis antara agama dalam kalangan masyarakat pedalaman Sabah. Elemen kesepaduan sosial boleh diperhatikan melalui sikap toleransi dan sikap penerimaan terhadap isu-isu yang melibatkan hubungan antara agama. Pengumpulan data menggunakan metode kuantitatif dan kualitatif melalui soal selidik, pemerhatian dan temubual bersama informan terpilih di daerah Tambunan dan Tenom, Sabah melibatkan komuniti Muslim dan non-Muslim. Dapatan analisis SPSS secara deskriptif menunjukkan beberapa elemen dan indikator kesepaduan sosial dibina melalui interaksi seharian seperti makan bersama, tinggal bersama, sambutan perayaan, menghadiri upacara pengkebumian, penyediaan makanan untuk sahur dan berbuka puasa, pelaksanaan solat di rumah pihak berbeza agama. Hasil kajian menunjukkan sikap penerimaan dan akomodatif mencatatkan respon tertinggi serta kesediaan penganut pelbagai agama menangani perbezaan dan konflik secara harmonis. Sikap dan perlakuan inilah yang memupuk kesepaduan sosial sehingga terbentuk ahli komuniti masyarakat berbeza agama yang mudah berkompromi dan akomodatif di pedalaman Sabah.

Kata kunci: Kesepaduan sosial, hubungan antara agama, pedalaman Sabah

1. Pendahuluan

Kepelbagaian agama merupakan ciri masyarakat masa kini dan boleh dikatakan tidak ada negara yang bersifat homogenous lantaran sikap manusia yang suka bermigrasi sehingga membentuk sebuah negara bangsa yang berbeza latar sosial. Kesepaduan sosial merupakan prasyarat penting bagi menjamin kestabilan masyarakat plural. Pelbagai usaha dibentuk bagi membina kesepaduan sosial sama ada daripada pihak autoriti *top-down* mahupun elemen yang dibentuk daripada masyarakat *bottom-up*. Kajian awal menunjukkan Rukun Tetangga berperanan sebagai lokasi yang dapat mewujudkan kesepaduan sosial dalam kawasan kejuranan di bandar (Mohd. Syarifudin et al. 2013). Namun situasi ini berbeza sekiranya dilihat dalam konteks masyarakat pedalaman Sabah yang turut dicirikan dengan kepelbagaian agama dan etnik. Kesepaduan sosial tidak dibentuk secara berstruktur melalui penubuhan institusi tertentu, sebaliknya fenomena ini berlaku secara spontan melalui interaksi seharian dan pengalaman tinggal bersama di kawasan perkampungan dan kejuranan yang sama. Melalui fenomena sosial inilah elemen dan indikator kesepaduan sosial dibina sehingga membentuk anggota masyarakat yang sedia berkompromi dan mudah berunding dalam meleraikan sebarang isu dan konflik yang melibatkan etnik dan agama.

Makalah ini membincangkan elemen dan indikator yang memupuk kesepaduan sosial dalam hubungan seharian antara penganut agama seperti penukaran nama selepas penukaran agama, makan bersama, tinggal bersama, menghadiri upacara pengkebumian, penyediaan makanan untuk sahur dan berbuka puasa, pelaksanaan solat di rumah pihak berbeza agama di kawasan pedalaman Sabah meliputi daerah Tambunan dan Tenom. Perbincangan disandarkan kepada data kuantitatif dengan mengedarkan soal-selidik dan kualitatif melalui teknik pemerhatian, ikut serta dan temubual di kawasan terlibat dengan memfokuskan elemen dan indikator yang memupuk kesepaduan sosial dalam hubungan antara agama berdasarkan pengalaman Muslim dan non-Muslim di pedalaman Sabah.

2. Metode Kajian

Kajian ini menggunakan kombinasi metode kuantitatif dan kualitatif. Melalui metode kuantitatif sebanyak 105 soal selidik diedarkan secara rawak kepada responden Muslim dan non-Muslim di pedalaman Sabah melibatkan daerah Tambunan dan Tenom yang dijalankan pada bulan Julai hingga Oktober 2018. Analisis data secara deskriptif bagi menjelaskan peratusan kekerapan pendapat dan sikap Muslim dan non-Muslim terhadap beberapa isu hubungan antara agama. Kajian ini turut menggunakan metode kualitatif secara

pemerhatian, ikut serta dan temubual bagi mengesahkan dapatan kajian yang diperolehi daripada soal selidik. Kedua-dua metode ini digunakan bagi menjelaskan elemen dan indikator yang memupuk kesepaduan sosial dalam hubungan antara agama di pedalaman Sabah.

Sikap dan respon terhadap hubungan antara agama adalah berdasarkan analisis kajian hubungan keluarga berbeza agama oleh Sebastian dan Parameswaran (2007) yang dibina daripada empat bentuk hubungan iaitu hubungan tegang (*contentious*) atau menolak, menyokong/menerima (*supportive*), akomodatif (*accommodative*) dan neutral. Hubungan tegang atau sikap menolak dijelaskan tinggi konflik dan rendah kesepakatan, menyokong ialah rendah konflik dan tinggi kesepakatan, akomodatif tinggi konflik namun tinggi kesepakatan dan neutral ialah rendah konflik dan rendah kesepakatan.

3. Ulasan Literatur

Kesepaduan sosial (*social cohesion*) secara umumnya ialah keadaan hubungan masyarakat yang bersatu padu atau masyarakat yang mempunyai hubungan yang baik dan harmoni walaupun berbeza dari segi budaya dan agama. Ia merupakan elemen penting dalam memastikan sesebuah komuniti berada dalam keadaan yang stabil. Mohd. Syarifudin et al. (2013) menghuraikan konsep kesepaduan sosial daripada perspektif pengkaji Barat seperti Emile Durkheim melihat kesepaduan sosial sebagai satu usaha menilai keupayaan masyarakat untuk kekal berhubung dalam pelbagai peringkat pembangunan dan ia dapat dikekalkan melalui kerajaan dan undang-undang yang dibentuk; Talcott Parsons melihat kesepaduan sosial daripada aspek struktur fungsional, iaitu masyarakat yang berpadu diasaskan dengan nilai yang dikongsi bersama; Judith Maxwell melihat kesepaduan sosial dalam dimensi perkembangan ekonomi dan menjelaskan ia adalah proses membina dan mengekalkan perasaan kekitaan (*sense of belonging*). Dengan itu dapat dijelaskan nilai yang membentuk kesepaduan adalah perasaan keberadaan dan kebersamaan dalam komuniti dan dibina berasaskan perasaan kekitaan.

Stanley (2003) mendefinisikan kesepaduan sosial sebagai keinginan (*willingness*) dan kerelaan setiap anggota masyarakat untuk bekerjasama antara satu sama lain bagi menjamin keharmonian hidup bersama. Keinginan untuk bekerjasama bermaksud mereka bebas membentuk rakan kongsi dan berpeluang merealisasikan kerjasama dalam aktiviti sosial seperti berbuat baik dengan jiran. Kesepaduan sosial melibatkan pembinaan nilai-nilai bersama dan menyuburkan semangat penglibatan bersama komuniti (*community engagement*).

Shamsul Amri (2011) menjelaskan kesepaduan sosial ialah suatu keadaan aman, stabil dan makmur sejahtera yang wujud dalam sesebuah masyarakat, khususnya yang berbilang etnik kerana wujudnya kesepakatan sosial (*social bonding*) yang kuat yang terbina sejak sekian lama berasaskan interaktif aktif dan pertukaran hubungan positif dan wujudnya usaha positif ke arah penglibatan semua pihak dalam kegiatan arus perdana. Kesepaduan sosial tidak bergantung kepada persamaan sosial, homogeniti nilai, pendapat atau mengkehendaki setiap orang berkongsi persamaan kepercayaan dan gaya hidup. Kesepaduan sosial ini melibatkan norma-norma sosial yang melibatkan perlakuan dan tatasusila tertentu dalam masyarakat seperti kesantunan bertingkah laku dan sikap ramah mesra dalam hubungan seharian antara pihak berbeza agama dan etnik. Masyarakat dikatakan dapat mewujudkan kesepaduan sosial sekiranya mampu mengeneipkan ketidaksetaraan, keterpinggiran etnik, kelas sosial, kewarganegaraan atau sebarang perbezaan dan dapat mengurangkan jurang atau kesenggangan sosial, konflik dan ketidakpercayaan. Ahli masyarakat juga aktif melibatkan diri untuk saling bekerjasama mencapai matlamat yang sama dan bersetuju meningkatkan keadaan sosial yang melibatkan semua lapisan masyarakat. Tiga elemen yang berkaitan dengan kesepaduan sosial ialah keterangkuman sosial (*social inclusion*), sumber bahan atau dana sosial yang dikongsi bersama (*social capital*) dan keupayaan meningkatkan kelas sosial (*social mobility*).

Shamsul Amri selanjutnya menjelaskan kesepaduan sosial ialah suatu fenomena sosial yang mempengaruhi anggota masyarakat untuk merungkai pelbagai ikhtiar dan kegiatan untuk membentuk keamanan dalam masyarakat. Sesungguhnya kesepaduan sosial dibina berdasarkan himpunan usaha yang secara umumnya adalah bersifat fenomenologikal kerana berpaksikan perilaku, bukan bersifat struktural yang berpaksikan institusi. Oleh yang demikian, dalam konteks pembentukan kesepaduan sosial sebagai suatu fenomena praperpaduan, peranan agensi bersifat *everyday-defined (bottom-up)* jauh lebih penting dan berkesan daripada struktur atau institusi yang bersifat *authority-defined (top-down)*. Ini kerana setiap anggota masyarakat majmuk bebas untuk bertindak dan berperilaku prokeamanan, prokeharmonian dan antikeganasan demi survival diri, keluarga dan kelompok sosialnya.

Oleh yang demikian, jika timbul sebarang konflik pergeseran dan pertelingkahan disebabkan perbezaan sosial yang sedia ada dalam sesebuah masyarakat majmuk, para anggotanya akan segera mencari jalan penyelesaian melalui perundingan dalam pelbagai cara dan bentuk. Umumnya melalui perundingan seperti ini terhasil persetujuan, kompromi dan tolak ansur dalam banyak hal. Ini tidak bermakna semua cabaran, rasa tidak puas hati dan potensi konflik terselesai. Ia tetap ada, tetapi dalam keadaan terkawal kerana anggota masyarakat amnya menolak keganasan sebagai jalan penyelesaian perbezaan sosial. Atas dasar itu, Shamsul Amri (2011) menjelaskan senario yang menggalakkan kesepaduan sosial boleh dibayangkan seperti berikut: biarpun wujud perbezaan, kontradiksi, persaingan dan konflik dalam sesuatu masyarakat itu, jika para anggotanya sanggup berunding dan bertolak ansur untuk mewujudkan konsensus atau kesepakatan, tolak ansur, toleransi dalam semangat akomodasi, malah bersungguh membina harmoni dan pelbagai bentuk ikatan sosial (*social alliance*), kesepaduan sosial akan mekar, terpadu dan sedia terperaga.

Dengan itu, dapat dijelaskan bahawa kesepaduan sosial ialah keinginan dan kerelaan individu untuk saling bekerjasama antara satu sama lain serta sedia menerima, berkompromi dan tidak berkonfrantasi dalam menghadapi sebarang konflik atau ketegangan yang melibatkan perbezaan sosial. Kesepaduan sosial menggambarkan satu tahap keterikatan norma dan nilai masyarakat serta perkongsian matlamat yang sama untuk membina komuniti yang harmoni. Kesepaduan sosial juga merupakan indikator yang menunjukkan kemampuan masyarakat tinggal bersama dan bersikap saling menerima untuk sama-sama membina keharmonian serta bersikap matang dalam menghadapi cabaran perbezaan agama dan etnik.

Dalam konteks hubungan antara agama dan etnik di Malaysia, kesepaduan sosial dapat dilihat melalui interaksi seharian yang berlangsung dalam aktiviti makan bersama. Eric Olmedo dan Shamsul Amri (2018) mengetengahkan konsep *Mamakization* sebagai salah satu indikator yang berupaya memupuk semangat kesepaduan sosial. *Mamakization* merupakan satu ruang atau gelanggang pertemuan yang menyediakan jualan makanan daripada Selatan India dan dijamin halal dan lazimnya restoran atau kedai makan ini beroperasi 24 jam. Eric menjelaskan *Mamakization* merupakan satu medium untuk mengkaji kesepaduan sosial melalui amalan sosial (*social practice*) iaitu makan di luar bersama rakan pelbagai etnik dan agama. Melalui indikator makan bersama inilah semangat hidup bersama (*sense of living togetherness*) disemai dan emosi positif dipupuk kerana sajian makanan dinikmati bersama sambil menceritakan masalah dan kisah hidup masing-masing. Dengan itu dapat dijelaskan santapan makan bersama di kedai atau restoran mamak adalah indikator penting bagi mengukur kesepaduan sosial dalam kalangan masyarakat Malaysia.

Aiedah Abdul Khalek (2018) turut menjelaskan makan bersama merupakan salah satu indikator kesepaduan sosial yang boleh diperhatikan di peringkat mikro dalam hubungan antara etnik dan agama di Malaysia. Ini kerana makan bersama berupaya menjadi kayu ukur sikap hormat menghormati atas sebab setiap agama mempunyai garis panduan dan kepatuhan terhadap agama masing-masing dalam menentukan halal atau haram sesuatu makanan tersebut. Penentuan kepatuhan terhadap makanan ini tidak hanya wujud dalam Islam tetapi juga kepada pengamal Vegans, Seventh-day Adventist (SDA), Hindu dan Buddha. Pada dasarnya kepatuhan terhadap garis panduan agama bagi makanan tertentu menunjukkan sejauhmana keupayaan seseorang itu boleh mempamerkan rasa hormatnya terhadap agama lain. Dengan kata lain, kesediaan untuk makan bersama dengan mengambil kira peraturan agama tertentu membuktikan seseorang itu sememangnya menghormati perbezaan dan bersedia untuk bertoleransi terhadap agama lain.

Sekiranya anggota masyarakat melihat perbezaan ini secara positif dan berupaya menghormati perbezaan tersebut, maka makan bersama itu merupakan platform yang boleh memupuk kesepaduan sosial. Sikap menghormati dan menghargai perbezaan boleh dilihat tidak hanya dengan mengambil kira perkara yang tidak boleh dimakan, tetapi juga memperakui perkara yang boleh dimakan (Aiedah 2018). Dengan kata lain, pemakanan halal boleh menjadi platform kesepaduan sosial di mana anggota masyarakat boleh membina hubungan antara satu sama lain melalui makan bersama dan menghormati peraturan dan garis panduan makanan yang telah ditetapkan dalam agama masing-masing. Dengan itu dapat dijelaskan bahawa sikap menghormati dan kesediaan makan bersama dengan kepatuhan garis panduan agama masing-masing merupakan indikator penting dalam memupuk kesepaduan sosial di Malaysia.

Kesepaduan sosial dalam konteks hubungan antara agama merupakan agenda penting kerana negara masih berdepan dengan beberapa isu yang menuntut kematangan dan kesediaan bertoleransi sebagai jalan penyelesaian bagi menyuburkan semangat kesepaduan. Mohd Farid Mohd Shahrin (2008) menyatakan antara isu yang sering dihadapi ialah berkaitan dengan masalah tinggal bersama, pembinaan rumah ibadah, ketidakseragaman dasar perundangan Mahkamah Sivil dan Mahkamah Syariah, penukaran agama daripada dan kepada agama lain serta isu-isu lain yang melibatkan sivil halal yang digunakan peniaga non-Muslim, penggunaan terminologi al-Quran dan sebagainya. Sesungguhnya 'api-api kecil' yang melibatkan konflik etnik dan agama merupakan ujian kepada usaha negara membentuk kesepaduan sosial. Insiden terkini rusuhan di kuil Sri Maha Marimman pada 27 November 2018 di USJ 25, Subang Jaya Selangor yang melibatkan isu pemindahan kuil menunjukkan kesepaduan sosial boleh tergugat sekiranya tidak ditangani dengan bijak dan berhemah.

Hal ini menunjukkan usaha memupuk kesepaduan sosial yang melibatkan hubungan antara agama dan etnik tidak mudah kerana ia menuntut kerelaan dan kesediaan masyarakat di peringkat akar umbi untuk saling berkompromi dan bertoleransi menyelesaikan konflik dan krisis yang dihadapi. Dengan itu, dapat dijelaskan bahawa kesepaduan sosial ialah gambaran kepada usaha anggota masyarakat untuk saling bekerjasama ke arah kebaikan, menentang sikap eksklusif dan keterpinggiran (*marginalization*) dan berupaya membina semangat kekitaan dan mempromosi semangat saling percaya. Salah satu daripada indikator penting kesepaduan sosial ialah semangat kebersamaan (*a sense of living togetherness*) yang dibina melalui interaksi seharian dalam pelbagai aktiviti sosial seperti makan bersama, tinggal bersama dan melibatkan diri dalam upacara perayaan dan keagamaan bersama. Situasi kesepaduan sosial ini dapat dilihat dalam hubungan antara penganut agama berbeza di pedalaman Sabah, iaitu di daerah Tambunan dan Tenom.

4. Hasil Kajian

Jadual 1 menunjukkan demografi responden yang terlibat dalam soal selidik, iaitu 55 orang Tambunan dan 50 orang Tenom. Sebanyak 105 soal selidik diedarkan dengan pecahan 40 Muslim dan 65 non-Muslim di beberapa buah kampung dan kediaman penduduk yang melibatkan 52 buah kampung di daerah tersebut bagi meninjau pendapat dan sikap mereka terhadap beberapa isu yang berkaitan dengan hubungan antara agama. Hasil dapatan kajian kuantitatif ini diperlukan bagi menjelaskan fenomena kesepaduan sosial dalam hubungan antara penganut agama yang berbeza dalam kalangan komuniti pedalaman Sabah. Dapatan soal selidik ini dibahagikan kepada tiga bahagian, i) pandangan dan sikap Muslim terhadap isu-isu hubungan antara agama; ii) pandangan dan sikap non-Muslim terhadap isu-isu hubungan antara agama; iii) Pengkelasan responden berdasarkan sikap ke atas kesepaduan sosial dalam hubungan antara agama tanpa mengira agama.

Jadual 1: Daerah/Lokasi Kajian

	Kekerapan	Peratus
Tambunan	55	52.4
Tenom	50	47.6
Total	105	100.0

Jadual 2 Kawasan Kediaman

		Kekerapan	Peratus
Kampung/Alamat bermastautin	Flat Guru SMK Tambunan	1	1.0
	Kg. Kalibatang Lama	1	1.0
	Kg. Bakuku	1	1.0
	Kg. Bakuku Ulu Tomani	1	1.0
	Kg. Dalungan	1	1.0
	Kg. Kalibatang Lama	1	1.0
	Kg. Lalang	8	7.6
	Kg. Lohot	1	1.0
	Kg. Mahunsop	2	1.9
	Kg. Masanoi	1	1.0
	Kg. Nambayan	1	1.0
	Kg. Sapong	1	1.0
	Kg. Tinura	1	1.0
	Kg. Tondulu	2	1.9
	Kg. Villa	2	1.9
	Kg. Kalibatang Lama	1	1.0
	Kg. Keranaan	1	1.0
	Kg. Lalang	1	1.0
	Kg. Lubong	1	1.0
	Kg. Patau	1	1.0
	Kg. Sugiang	1	1.0
	Kg. Sungai api	1	1.0
	Kg. Tinompok Liwan	5	4.8
	Kg. Kalibatang Lama	1	1.0
	Kg. Dalungan	1	1.0
	Kg. Kalibatang Lama, Tenom.	1	1.0
	Kg. Lohot	1	1.0
	Kg. Patau	1	1.0
	Kg. Pomotodon	1	1.0
	Kg. Pomoton	3	2.9
	Kg. Sugiang tengah	2	1.9
	Kg. Tababar	2	1.9
	Kg. Tandulu	7	6.7
	Kg. Tibabar	6	5.7
	Kg. Garas	1	1.0
	Kg. Baru jumpa	1	1.0
	Kg. Tondulu	1	1.0
	Kuaters SMK Tambunan	1	1.0
	Kg. Kungkular	5	4.8
	Kg. Lagud Seberang	1	1.0
	Kg. Lohot	1	1.0
	Kg. Nambayan	3	2.9
	Kg. Paguokon Tenom	1	1.0
	Kg. Paguokon Ulu	1	1.0
	Kg. Paguokon Ulu Tenom	1	1.0
	Kg. Patau Tambunan	1	1.0
	Pekan Tambunan	13	12.4
	Sapong	5	4.8
	Sindungon	1	1.0
	Skim, Kuala Tomani	1	1.0
	Sugiang Baru	1	1.0
	Sugiang Lama	1	1.0
	Tenom Lama	1	1.0
	Tiada jawapan	1	1.0
	Total	105	100.0

Latar belakang responden adalah seperti yang dipaparkan dalam Jadual 3. Seramai 35 (33.3%) responden adalah lelaki dan 69 (65.7%) perempuan dan umur responden tertinggi adalah dari kalangan golongan belia (17-20 tahun) 73%. Etnik dominan yang terlibat ialah Dusun 55 orang (52.4%) diikuti Murut 40 orang (38.1%) serta etnik lain Bajau, Tidung dan Jawa. Dari segi agama, responden Kristian adalah tertinggi 65 orang (61.9%) dan Islam 40 orang (38.1%). Dari segi pekerjaan, golongan pelajar adalah tertinggi 65 orang (61.9%),

bekerja sendiri 15 orang (14.3%), sektor awam 11 orang (10.5%) dan kelulusan tertinggi responden adalah dari kalangan lepasan STPM dan Diploma 49 orang (46.7%).

Jadual 3: Latar Belakang Responden

		Kekerapan (N)	Peratus (%)
Agama	Islam	40	38.1
	Kristian	65	61.9
	Total	105	100.0
Jantina	Lelaki	35	33.3
	Perempuan	69	65.7
	Tiada jawapan	1	1.0
	Total	105	100.0
Umur	17-20 tahun	77	73.3
	21-40 tahun	14	13.3
	41-60	14	13.3
	Total	105	100.0
Etnik	Dusun	57	54.3
	Murut	40	38.1
	Lundayeh	1	1.0
	Lain-lain	9	8.6
	Total	105	100.0
Etnik- Etnik lain	Bajau	7	6.7
	Jawa	1	1.0
	Tidung	1	1.0
	Tiada	49	46.2
	Tiada berkaitan	46	43.2
	Total	105	100.0
Sekiranya Kristian, nyatakan aliran gereja	Tiada	32	30.5
	Anglican	5	4.8
	Roman Katolik (RC)	33	31.5
	Sidang Injil Borneo (SIB)	24	22.8
	Tidak berkaitan	11	10.5
	Total	105	100.0
Pekerjaan	Sektor Awam	11	10.5
	Sektor Swasta	3	2.9
	Bekerja Sendiri	15	14.3
	Pelajar	65	61.9
	Tidak Bekerja	10	9.5
	Tiada jawapan	1	1.0
	Total	105	100.0
Pendidikan	Sekolah Rendah	2	1.9
	LCE/SRP/PMR	15	14.3
	MCE/SPM/SPMV/Sijil/Matrikulasi	16	15.2
	HSC/STPM/Diploma	49	46.7
	Sarjana Muda	19	18.1
	Sarjana	4	3.8
	Total	105	100.0

Jadual 4 menunjukkan sikap Muslim terhadap kesepaduan sosial dalam hubungan antara agama yang melibatkan lapan item berikut:

- Sikap ahli keluarga yang berbeza agama apabila diberitahu tentang tukar nama asal kepada nama baru selepas penukaran agama kepada Islam
- Sikap ahli keluarga apabila tinggal serumah walaupun berbeza agama
- Sikap ahli keluarga ketika makan bersama di meja makan apabila dihidangkan makanan halal dan non-halal
- Sikap anda apabila keluarga mengajak makan di restoran yang menyediakan makanan bercampur halal dan non-halal
- Sikap keluarga anda ketika sambutan perayaan bersama (Krismas, Hari Raya)
- Sikap anda untuk menghadiri upacara penyenggaraan jenazah ahli keluarga berbeza agama di gereja/tokong
- Sikap anda untuk menghadiri upacara pengkebumian di tanah perkuburan ahli keluarga berbeza agama
- Sikap anda terhadap amalan Moginum ketika majlis keramaian

ix. Sikap anda terhadap amalan *Moginum* ketika majlis kematian

Analisis secara deskriptif menunjukkan sikap Muslim terhadap isu ini (Item i (20/50%) dan Item ii (12/30%)) adalah positif iaitu, menyokong dan akomodatif. Item iii, merujuk kepada dua situasi, a) hidangan secara berasingan antara makanan halal dan makanan non-halal ketika majlis keramaian seperti perayaan dan perkahwinan, b) makan bersama di meja makan yang dihidangkan makanan halal dan non-halal dan masing-masing mengambil makanan masing-masing. Respon yang ditunjukkan 2(5.0%) menyokong, 15 (37.5%) menolak, 4(10.0%) akomodatif, 17 (42.5%) neutral dan 2 (5.0%) tidak berkaitan. Item iv, 2 orang (5.0%) menyokong, 17 (42.5%) menentang, 5 (12.5%) akomodatif, 15 (37.5%) neutral dan 1 orang (2.5%) tidak berkaitan.

Analisis menunjukkan sikap menentang atau menolak mencatatkan peratusan tertinggi bagi kedua-dua situasi makan bersama; sama ada makan bersama di meja yang sama dengan hidangan halal dan non-halal ataupun makan bersama di restoran yang menyediakan makanan bercampur halal dan non-halal. Sungguhpun demikian, hasil kajian turut menunjukkan wujud sikap menyokong (5.0%) dan 5.0%), akomodatif (10% dan 12.5%) dan neutral (42.5% dan 37.5%) bagi situasi makan bersama di meja makan dan restoran yang menghidangkan makanan halal dan non-halal. Hasil kajian temubual En. Azmi Hj. Sidek¹, menyatakan untuk menjaga hubungan biasanya kami akan makan sekiranya keluarga bagitahu makanan yang boleh makan dan tidak boleh makan. Hal ini menunjukkan kesediaan responden Muslim untuk mewujudkan semangat kebersamaan dan kekitaan dalam komuniti berbeza agama yang secara tidak langsung mendorong ke arah pembinaan nilai kesepaduan sosial dalam kalangan masyarakat setempat yang berbeza agama.

Secara perbandingan (Item v dan Item vi), sambutan perayaan mencatatkan sikap penerimaan tertinggi (21 orang/52.5%) diikuti upacara pengkebumian (19 orang/47.5%). Manakala, tiada tentangan (0.0%) pada Item vi dan vii (upacara penyelenggaraan dan upacara pengkebumian ahli keluarga berbeza agama). Hal ini menunjukkan semangat kebersamaan dan kekitaan responden Muslim untuk sama-sama merayakan sambutan perayaan agama lain dan sama-sama berkongsi kesedihan dalam upacara kematian pihak agama lain.

Responden turut diajukan soalan amalan *Moginum*², iaitu satu amalan meminum minuman buatan sendiri yang memabukkan dalam mana-mana upacara keramaian. Soalan ini diajukan bagi melihat respon dan sikap Muslim terhadap amalan *Moginum*. Sikap Muslim terhadap amalan *moginum* ketika majlis keramaian (Item viii dan ix) mencatatkan keputusan tertinggi bagi sikap menentang (14/35.0% dan 24/60.0%). Namun begitu, responden turut menunjukkan sikap neutral (18/45.0% dan 12/30.0%) dan akomodatif (3/7.5% dan 1/2.5%). Hasil temubual dengan pegawai JHEAINS³ menjelaskan pada kelaziman *Moginum* akan dijalankan dalam setiap upacara keramaian sama ada melibatkan sambutan perayaan mahupun upacara kematian. Ketika berlakunya kematian, biasanya majlis tahlil akan diadakan terlebih dahulu dan disusuli dengan upacara *Moginum* bagi saudara-mara bukan Islam.

Jadual 4: Sikap Muslim terhadap beberapa Isu Hubungan antara Agama

		N	%
i. Sikap ahli keluarga yang berbeza agama apabila diberitahu tentang tukar nama asal kepada nama baru selepas penukaran agama kepada Islam?	menerima/menyokong	20	50.0
	menentang/menolak	1	2.5
	akomodatif	5	12.5
	neutral	10	25.0
	tidak berkaitan	4	100.0
ii. Sikap ahli keluarga apabila tinggal serumah walaupun berbeza agama?	menerima/menyokong	12	30.0
	menentang/menolak	1	2.5
	akomodatif	9	22.5
	neutral	13	32.5
	tidak berkaitan	5	12.5
iii. Sikap ahli keluarga ketika makan bersama di meja makan apabila dihidangkan dengan makanan halal dan tidak halal	menerima/menyokong	2	5.0
	menentang/menolak	15	37.5
	akomodatif	4	10.0
	neutral	17	42.5
	tidak berkaitan	2	5.0
iv. Sikap apabila keluarga mengajak makan di restoran yang menyediakan makanan bercampur halal dan non-halal	menerima/menyokong	2	5.0
	menentang/menolak	17	42.5
	akomodatif	5	12.5
	neutral	15	37.5

¹ Nama sebenar Floris@Azmi Bin Benedict@Hj. Sidek, berusia 45 tahun dan merupakan salah seorang informan yang dipilih kerana mempunyai keluarga campur dan anak mantan Ketua Anak Negeri (KAN) Hj. Sidek yang terlibat dalam program pengislaman pada zaman USNO tahun 1970an. Beliau kini bertugas sebagai seorang guru di SMK Nambayan, Tambunan.

² Di Sabah, amalan *Moginum* ini adalah satu amalan meminum tapai atau tuak atau lihing atau sebarang minuman keras buatan sendiri (*homemade*) atau yang dibeli. Amalan ini menjadi kelaziman dalam kalangan masyarakat Kadazandusun khususnya orang-orang tua.

³ En. Azizi, Pegawai JHEAINS daerah Nabawan, temubual pada 10 Disember 2017.

	tidak berkaitan	1	2.5
v. Sikap keluarga ketika sambutan perayaan bersama (Krismas, Hari Raya)	menerima/menyokong	21	52.5
	menentang/menolak	1	2.5
	akomodatif	6	15.0
	neutral	11	27.5
	tidak berkaitan	1	2.5
vi. Sikap menghadiri upacara penyelenggaraan jenazah ahli keluarga berbeza agama di gereja/tokong	menerima/menyokong	12	30.0
	menentang/menolak	0	0
	akomodatif	15	37.5
	neutral	11	27.5
	tidak berkaitan	2	5.0
vii. Sikap anda untuk menghadiri upacara pengkebumian di tanah perkuburan ahli keluarga berbeza agama	menerima/menyokong	19	47.5
	menentang/menolak	0	0
	akomodatif	12	30.0
	neutral	9	22.5
	tidak berkaitan	0	0
viii. Sikap terhadap amalan <i>Moginum</i> ketika majlis keramaian	menerima/menyokong	2	5.9
	menentang/menolak	14	35.0
	akomodatif	3	7.5
	neutral	18	45
	tidak berkaitan	3	7.5
ix. Sikap anda terhadap amala <i>Moginum</i> ketika majlis kematian	Menerima/menyokong	0	0.0
	Menentang/menolak	24	60.0
	akomodatif	1	2.5
	Tidak berkaitan	3	7.5

Jadual 5 menunjukkan sikap non-Muslim terhadap kesepaduan sosial dalam hubungan antara agama yang melibatkan lapan item berikut:

- sikap terhadap ahli keluarga yang ingin menukar nama selepas memeluk Islam
- sikap terhadap ahli keluarga yang berbeza agama tinggal serumah
- sikap ketika menyediakan juadah sahur dan sungkai (berbuka puasa) untuk keluarga Muslim yang berpuasa
- sikap ketika ada ahli keluarga yang berpuasa di rumah
- sikap menghadiri upacara penyelenggaraan jenazah ahli keluarga berbeza agama di masjid
- sikap turut serta menghadiri kenduri tahlil
- Sikap turut serta menghadiri pengkebumian ahli keluarga berbeza agama
- Sikap terhadap ahli keluarga berbeza agama melaksanakan ibadah solat di rumah

Analisis deskriptif secara perbandingan menunjukkan sikap penerimaan mencatatkan peratusan tertinggi pada Item vii (26/40.0%), diikuti Item viii (23 /35.4%), Item iv (27/41.5%), Item ii (18/27.7 %), Item vi (17/26.2%), Item v (16/24.6%). Boleh dikatakan nilai kebersamaan dan semangat kekitaan begitu jelas khususnya upacara yang melibatkan majlis pengkebumian apabila pihak berbeza agama sama-sama bersepakat untuk turut serta mengendalikan majlis pengkebumian tersebut. Hal ini dijelaskan lebih lanjut melalui dapatan temubual bersama En. David Benedict⁴ yang menjelaskan tentang tanah perkuburan Kristian dan Islam yang bersebelahan dan beliau menyatakan tanah perkuburan Islam yang ada sekarang ni merupakan bekas tapak perkuburan Kristian. Namun kini telah digazetkan secara rasmi menjadi tanah perkuburan Islam. Beliau turut menjelaskan tidak timbul sebarang tentangan apabila berlakunya pengambilalihan tanah untuk dijadikan tapak perkuburan Islam. Hal ini menunjukkan sikap kesediaan masyarakat setempat untuk saling berkompromi dan bertolak ansur demi kebajikan dan kebaikan bersama.

Jadual 5: Sikap non-Muslim terhadap beberapa Isu Hubungan antara agama

		N	%
i. Sikap terhadap ahli keluarga yang ingin menukar nama selepas memeluk Islam	menerima/menyokong	3	4.6
	menentang/menolak	17	26.2
	akomodatif	17	26.2
	neutral	10	15.4
	tidak berkaitan	18	27.7
ii. Sikap terhadap ahli keluarga yang berbeza agama tinggal serumah	menerima/menyokong	18	27.7
	menentang/menolak	1	1.5

⁴ En. David Benedict, berusia 50 tahun dari Kg. Tondulu, Tambunan dan kini bertugas sebagai Bendahari Paroki Gereja. St. Teresa. Beliau dipilih sebagai informan kerana mempunyai keluarga campur dan anak mantan Ketua Anak Negeri (KAN) En. Benedict. Temubual dijalankan pada 25 Julai 2019, di Kg. Tondulu, Tambunan.

	akomodatif	12	18.5
	neutral	16	24.6
	tidak berkaitan	18	27.7
	menerima/menyokong	18	27.7
iii. Sikap anda ketika menyediakan juadah sahur dan sungkai untuk keluarga Muslim yang berpuasa	menentang/menolak	2	3.1
	akomodatif	8	12.3
	neutral	15	23.1
	tidak berkaitan	22	33.8
iv. Sikap anda ketika ada ahli keluarga yang berpuasa di rumah	menerima/menyokong	27	41.5
	menentang/menolak	1	1.5
	akomodatif	7	10.8
	neutral	15	23.1
v. Sikap anda untuk turut serta menghadiri upacara penyelenggaraan jenazah ahli keluarga berbeza agama di masjid	tidak berkaitan	15	23.1
	menerima/menyokong	16	24.6
	menentang/menolak	2	3.1
	akomodatif	11	16.9
vi. Sikap anda untuk turut serta menghadiri kenduri tahlil	neutral	9	13.8
	tidak berkaitan	27	41.5
	menerima/menyokong	17	26.2
	menentang/menolak	2	3.1
vii. Sikap anda untuk turut serta menghadiri pengkebumian ahli keluarga berbeza agama	akomodatif	9	13.8
	neutral	14	21.5
	tidak berkaitan	23	35.4
	menerima/menyokong	26	40.0
viii. Sikap anda ketika ahli keluarga berbeza agama melaksanakan ibadah solat di rumah	menentang/menolak	2	3.1
	akomodatif	7	10.8
	neutral	9	13.8
	tidak berkaitan	21	32.3
	menerima/menyokong	23	35.4
	menentang/menolak	3	4.6
	akomodatif	8	12.3
	neutral	11	16.9
	tidak berkaitan	20	30.8

Selain itu, pengkelasan responden tanpa mengira agama berdasarkan sikap ke atas kesepaduan sosial dalam hubungan antara agama turut dijalankan seperti yang ditunjukkan dalam Jadual 6. Analisis kluster menggunakan kaedah Kluster Hierarki telah digunakan untuk mengenalpasti sekiranya responden boleh dikelaskan kepada beberapa kumpulan berdasarkan kepada sikap mereka ke atas beberapa aspek kesepaduan dalam hubungan antara agama. Kaedah Kluster Hierarki dipilih kerana jumlah responden dalam kajian ini adalah kurang daripada 250 orang (Chua, 2009). Setiap responden memberikan respon (iaitu menerima/ menyokong, menentang/ menolak, akomodatif, neutral atau tidak berkaitan) untuk setiap aspek kesepaduan yang disenaraikan seperti berikut:

- Sikap bila tinggal serumah dengan ahli keluarga yang berlainan agama;
- Sikap bila ahli ingin menukar nama selepas memeluk agama baru;
- Sikap bila makan di meja yang sama dengan makanan dihidangkan dengan makanan halal dan tidak halal;
- Sikap bila menyambut perayaan bersama dengan ahli keluarga berlainan agama;
- Sikap menghadiri upacara penyelenggaraan jenazah ahli keluarga berlainan agama;
- Sikap menghadiri upacara pengkebumian jenazah ahli keluarga berlainan agama;
- Sikap bila menerima jemputan menghadiri kenduri keagamaan dari ahli keluarga berlainan agama; dan
- Sikap bila ahli keluarga yang berlainan agama ingin menunaikan solat di rumah.

Keputusan analisis kluster menunjukkan bahawa responden boleh dikelaskan kepada dua kluster berdasarkan kepada sikap mereka ke atas lapan aspek kesepaduan dalam hubungan antara agama seperti disenaraikan di atas. Jadual 6 memaparkan perbezaan respon bagi responden yang berada di Kluster 1 dan Kluster 2. Dengan mengecualikan respon 'tidak berkaitan', majoriti responden yang berada di Kluster 1 bersikap akomodatif dan neutral ke atas lapan aspek kesepaduan tersebut (iaitu 47.4% responden bagi item i, 42.1% responden bagi item ii, 52.6% responden bagi item iii, 47.4% responden bagi item iv, 42.1% responden bagi item v, 44.7% responden bagi item vi, 44.7% bagi item vii dan 47.4% responden bagi item viii). Berbeza dengan responden yang berada dalam Kluster 2, majoriti daripada mereka menerima/ menyokong aspek kesepaduan tersebut (iaitu, 45.2% responden bagi item i, 35.5% responden bagi item ii, 29.0% responden bagi item iii, 80.6% responden bagi item iv, 45.2% responden bagi item v, 69.4% responden bagi item vi, 74.2% bagi item vii dan 85.5% responden bagi item viii). Dapatan daripada analisis kluster ini menunjukkan bahawa Kluster 1 yang terdiri daripada 38 responden adalah mewakili responden yang bersikap akomodatif dan juga neutral kepada lapan aspek kesepaduan tersebut, manakala Kluster 2 yang terdiri daripada 62 responden adalah mewakili responden yang menerima/ menyokong aspek-aspek kesepaduan tersebut.

Jadual 6: Taburan respon mengikut kumpulan kluster sikap

		Kluster berdasarkan sikap			
		Kluster 1		Kluster 2	
		N	%	N	%
ii. Sikap bila tinggal serumah dengan ahli keluarga yang berlainan agama	menerima/menyokong	1	2.6	28	45.2
	menentang/menolak	0	0.0	2	3.2
	akomodatif	5	13.2	16	25.8
	neutral	13	34.2	12	19.4
	tidak berkaitan	19	50.0	4	6.5
iii. Sikap bila ahli ingin menukar nama selepas memeluk agama baru	menerima/menyokong	1	2.6	22	35.5
	menentang/menolak	3	7.9	14	22.6
	akomodatif	11	28.9	10	16.1
	neutral	5	13.2	12	19.4
	tidak berkaitan	18	47.4	4	6.5
iv. Sikap bila makan di meja yang sama dengan makanan dihidangkan dengan makanan halal dan tidak halal	menerima/menyokong	0	0.0	18	29.0
	menentang/menolak	1	2.6	14	22.6
	akomodatif	7	18.4	10	16.1
	neutral	13	34.2	19	30.6
	tidak berkaitan	17	44.7	1	1.6
v. Sikap bila menyambut perayaan bersama dengan ahli keluarga berlainan agama	menerima/menyokong	2	5.3	50	80.6
	menentang/menolak	0	0.0	0	0.0
	akomodatif	6	15.8	7	11.3
	neutral	12	31.6	4	6.5
	tidak berkaitan	18	47.4	0	0.0
vi. Sikap menghadiri upacara penyelenggaraan jenazah ahli keluarga berlainan agama	menerima/menyokong	0	0.0	28	45.2
	menentang/menolak	0	0.0	2	3.2
	akomodatif	4	10.5	20	32.3
	neutral	12	31.6	5	8.1
	tidak berkaitan	22	57.9	7	11.3
vii. Sikap menghadiri upacara pengkebumian jenazah ahli keluarga berlainan agama	menerima/menyokong	1	2.6	43	69.4
	menentang/menolak	0	0.0	2	3.2
	akomodatif	6	15.8	12	19.4
	neutral	11	28.9	4	6.5
	tidak berkaitan	20	52.6	1	1.6
viii. Sikap bila menerima jemputan menghadiri kenduri keagamaan dari ahli keluarga berlainan agama	menerima/menyokong	0	0.0	46	74.2
	menentang/menolak	0	0.0	2	3.2
	akomodatif	4	10.5	7	11.3
	neutral	13	34.2	5	8.1
	tidak berkaitan	21	55.3	2	3.2
ix. Sikap bila ahli keluarga yang berlainan agama ingin menunaikan solat di rumah	menerima/menyokong	0	0.0	53	85.5
	menentang/menolak	0	0.0	3	4.8
	akomodatif	5	13.2	3	4.8
	neutral	13	34.2	3	4.8
	tidak berkaitan	20	52.6	0	0.0

5. Perbincangan

Kesepaduan sosial yang merujuk kepada suatu fenomena sosial yang mempengaruhi anggota masyarakat untuk merungkai pelbagai ikhtiar dan kegiatan bagi membentuk keamanan dalam masyarakat. Ia mempamerkan suatu keadaan aman, stabil dan makmur sejahtera dalam masyarakat majmuk kerana wujud kesepakatan sosial (*social bonding*) yang kuat yang terbina sejak sekian lama berasaskan interaksi aktif dan berlandaskan jaringan dan pertukaran hubungan positif yang melibatkan semua pihak. Situasi inilah yang ditunjukkan dalam hasil kajian di atas, penglibatan pelbagai pihak sama ada Muslim dan non-Muslim dalam aktiviti seharian yang melibatkan hubungan antara agama seperti makan bersama di meja makan yang dihidangkan makanan halal dan non-halal, tinggal bersama dengan ahli keluarga berbeza agama, menyambut perayaan bersama, menghadiri upacara penyelenggaraan jenazah ahli keluarga berbeza agama, menyediakan juadah sahur dan berbuka puasa (sungkai) untuk keluarga Muslim yang berpuasa, melaksanakan ibadah solat di rumah dan menghadiri majlis tahlil.

Sesungguhnya situasi sebegini mampu mengeneipkan jurang dan kesenggangan sosial dan kesediaan masyarakat untuk saling bekerjasama. Berdasarkan pemerhatian ikut serta, masyarakat pribumi di pedalaman Sabah sememangnya melazimi amalan bertoleransi dan cenderung mewujudkan hubungan positif dalam perkara yang melibatkan hubungan antara agama. Hal ini berlaku

kerana interaksi atau dialog seharian berlangsung melalui jalinan pertemuan dan perkenalan yang dipupuk dan disemai melalui interaksi seharian sehingga terbina kemesraan antara pihak berbeza agama. Interaksi seharian ini tidak hanya berlaku secara seketika atau pada masa-masa tertentu atau secara bermusim. Sebaliknya, interaksi seharian antara agama ini berlangsung secara berterusan, kerap kali dan berpanjangan kerana mereka tinggal bersama di kawasan perkampungan yang sama (Suraya 2014).

Mereka sama-sama melibatkan diri dalam aktiviti seharian di kawasan kejiranan yang tinggal bersebelahan rumah, aktiviti mingguan melalui urusan beli belah di tamu (pasar minggu) dan aktiviti bulanan melalui ziarah menziarahi dalam hubungan keluarga yang terdiri daripada ahli yang pelbagai agama serta aktiviti bermusim melalui kenduri dan perayaan yang diraihkan bersama rakan-rakan sekampung. Situasi inilah yang ditonjol dan dipamerkan melalui interaksi seharian antara pihak berbeza agama di kawasan pedalaman Sabah seperti di daerah Tenom dan Tambunan sehingga membentuk elemen kesepaduan antara anggota masyarakat pelbagai agama dan etnik.

Melalui amalan tinggal bersama secara tidak langsung interaksi seharian berlaku antara dua pihak secara bersemuka, spontan dan berkongsi aktiviti yang sama. Situasi ini secara tidak langsung memupuk kesalingfahaman antara agama melalui perlakuan dan tingkah laku beragama secara komunikasi non-verbal yang ditunjukkan kedua belah pihak dan keadaan inilah yang memupuk elemen kesepaduan sosial dalam hubungan antara agama. Melalui aktiviti interaksi seharian sama ada yang berlangsung secara mikro dalam lingkungan ahli keluarga yang berbeza agama mahupun secara makro yang berlangsung dalam ruang lingkup komuniti pelbagai agama, aktiviti ini dapat memupuk dan menyemai semangat kesepaduan sosial dalam hubungan antara agama. Interaksi atau dialog seharian ini merupakan satu cara untuk memecahkan bias budaya dan prejudis. Ia adalah ruang untuk mengenali pihak yang berbeza agama dalam pelbagai lapisan masyarakat. Penglibatan secara interaksi seharian ini mencambahkan kerjasama yang lebih erat dan mesra untuk kepentingan pembangunan manusia. Dialog seharian ini merupakan landasan penting bagi menjana keharmonian hidup bersama yang secara tidak langsung membentuk kesepaduan sosial dalam masyarakat pelbagai.

Kesepaduan sosial juga semakin terserlah melalui kesediaan pihak yang berbeza agama tinggal di perkampungan yang sama. Malah ramai dari kalangan penduduk kampung yang mempunyai ahli keluarga berbilang agama dan masih kekal tinggal serumah. Perkampungan yang bercampur antara penduduk Muslim dan non-Muslim merupakan satu kelaziman yang mudah ditemui di kawasan pedalaman Sabah. Perkampungan bercampur ini memudahkan interaksi dan pergaulan antara pihak berbeza agama berlaku dalam pelbagai aktiviti yang secara tidak langsung melancarkan kesepaduan sosial dibina secara rela tanpa paksaan, spontan dan tidak terikat pada waktu dan musim tertentu.

6. Kesimpulan

Dengan itu, kajian ini menghujahkan kesepaduan sosial dalam hubungan antara agama di pedalaman Sabah dipupuk dan disemai melalui interaksi seharian di pelbagai peringkat lapisan masyarakat awam (*dialogue at the grass root level*) yang menjadi tali penghubung pihak berbeza agama (*building bridge*). Interaksi seharian yang mempamerkan penglibatan pelbagai pihak sama ada Muslim dan non-Muslim dalam aktiviti seharian yang melibatkan hubungan antara agama seperti makan bersama di meja makan yang dihidangkan makanan halal dan non-halal, tinggal bersama dengan ahli keluarga berbeza agama, menyambut perayaan bersama, menghadiri upacara penyelenggaraan jenazah ahli keluarga berbeza agama, menyediakan juadah sahur dan sungkai untuk keluarga Muslim yang berpuasa, melaksanakan ibadah solat di rumah dan menghadiri majlis tahlil merupakan elemen dan indikator penting yang merangsang dan memupuk kesepaduan sosial di pedalaman Sabah. Boleh dikatakan kesepaduan sosial yang dibentuk melalui interaksi seharian berperanan penting dalam memupuk hubungan harmonis antara agama sehingga konflik dapat dielakkan atas dasar wujudnya sikap mudah berkompromi dalam kalangan masyarakat setempat.

Penghargaan

Sekalung penghargaan kepada Geran Penyelidikan FRGS 1/2017/SS06/UKM/03/01 dan Geran penyelidikan UMSSBK0341/2017 yang membiayai pengumpulan data ini.

Rujukan

- Aiedah A. K. Eating our way to social cohesion. 14 Ogos 2018. <https://www.monash.edu.my/research/researchers-say>, diakses pada 5 Julai 2019.
- Eric, O. dan Shamsul A. 'Mamakization': Measuring Social Cohesion in Malaysian Iconic Eateries. 8 Mac 2018. <https://brill.com/view/book/.../B9789004365247-s012.xml?>, diakses pada 5 Julai 2019.
- Mohd Husni M. N., "Rusuhan kuil Sri Maha Mariamman bukan isu perkauman – PM" oleh, diakses pada 15 Julai 2019). BH Online 27 November 2018.
- Mohd. Syarifudin A., Mohd Mahadee I. & Mansor M. N.. (2013). Kesepaduan Sosial Dan Kejiranan Di Kawasan Rukun Tetangga, *Jurnal Kinabalu*, 19, 53-75.
- Sebastian, R and Parameswaran A. (2007). Conversion and Family, Chinese Hare Krsihnas, *Journal of Contemporary Religion*, 22(3), 341-359.
- Shamsul A. B. (2011). *Kesepaduan dalam Kepelbagaian: Perpaduan di Malaysia sebagai work-in-progress*. Bangi: Penerbit Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Stanley, D. (2003). What Do We know about Social Cohesion: The Reseaerch Perspective of the Federal Government's Social Cohesion Research Network. *The Canadian Journal of Sociology*, 28 (1), 5-17.

Suraya S. (2014). Conversion to Islam and Interfaith Marriage in Sabah, Malaysia, *Journal Ahfad*, 31(1), 46-69.

Temubual:

Floris@Azmi Bin Benedict@Hj. Sidek
Berusia 45 tahun
Guru di SMK Nambayan
Tambunan

En. David Benedict,
berusia 50 tahun
Bendahari Paroki Gereja. St. Teresa
Kg. Tondulu, Tambunan

En. Azizi@Fredoline Lining
Pegawai JHEAINS daerah Nabawan